

Mikalojaus Daukšos *Katekizmo* (1595) sudėtiniai aiškinamieji sakiniai*

ARTŪRAS JUDŽENTIS

Lietvių kalbos institutas, Vilnius

This article deals with the complex sentences containing complement clauses in M. Daukša's Katekizmas as well as in his Trumpas būdas pasisakymo nuodėmių (1595). Attention is paid to the syntactic structure of these sentences and to the semantic relations between clauses. They are compared with the corresponding sentence models in Modern Standard Lithuanian. The conclusion is advanced that Daukša's language had no complementisers proper, in the sense of semantically empty markers of embedding. Instead, we find subordinators reflecting different types of semantic relationship between complement and main predicate; similar types of semantic relationship are reflected in adverbial clauses introduced by the same subordinators.

0. ĮVADAS

Dabartinės bendrinės kalbos aiškinamieji sakiniai¹ jungiami daugiareikšmiais jungtukais *kad, jog* arba netiesioginj klausimą pradedančiais jungiamaisiais žodžiais (Ambrasas 1994: 669–670). Jungtukai *kad, jog* akademinėse gramatikose dar vadinami ne-reikšminiais, arba funkciniais (*asemantic, polyfunctional conjunctions*), nes jie sieja šalutinį sakinį su pagrindiniu, bet nenurodo jų ryšio pobūdžio (Ambrasas 1994: 661; 1997: 720).

Senujų lietuviškų raštų lyginimas su dabartine bendrine kalba rodo įvykusius esminius sudėtinių prijungiamujų sakinų sandaros pokyčius. Šiame straipsnyje nagrinėjami dviejų 1595 m. konvoliutu išleistų Mikalojaus Daukšos veikalų – *Katekizmo*² ir

* Straipsnis parašytas remiantis Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo paremto projekto „Sudėtiniai M. Daukšos 1595 m. *Katekizmo* sakiniai“ medžiaga. Projektas vykdytas drauge su Jūrate Pajėdiene; jo registracijos Nr. 96-163/3G. Už vertingas pastabas rengiant straipsnį nuoširdžiai dėkoju profesoriui Akseliui Holvoetui.

¹ Aiškinamaisiais šiame straipsnyje, kaip ir naujesniuose lietuvių kalbotyros veikaluose, vadinami sudėtiniai prijungiamieji sakiniai, kurių šalutiniai dėmenys priklauso nuo pagrindiniame dėmenyje tariniu einančių veiksmazodžių, veiksmažodinių daiktavardžių, būvardžių, dalyvių bei prieveiksnių ir turi pagrindinio dėmens veiksnio arba papildinio sintaksinę funkciją (plg. Ambrasas 1994: 665, 668–669; 1997: 725–726; Labutis 2002: 157–158). Šalutinis aiškinamujų sakinų dėmuo užima pagrindinio dėmens tarinio atveriamą valentinio aktanto poziciją (plg. Labutis 2002: 157).

² KATHECHISMAS ARBA MOKSLAS KIEKWIENAM KRIKSZCZIONII PRIWALVS. Toliau straipsnyje – *Katekizmas*.

Trumpo būdo *pasisakymo nuodėmių*³ – aiškinamieji sakiniai⁴. Skirtingai nei dabartinėje bendrinėje kalboje, juose vartojami jungtukai *idant, jog ir jei(g(u))*, kuriais Daukšos jungiami ir aplinkybiniai šalutiniai sakiniai⁵. Dabartinėje bendrinėje kalboje vyraujantis aiškinamujų sakinį jungtukas *kad*⁶ Daukšos vartojamas tik laiko ir jiems artimuose priežasties bei sąlygos sakiniuose.

1. SAKINIAI SU *idant*

Jungtukas *idant* yra dažniausiai Daukšos vartojamas sudėtinį sakinį jungiamasis žodis: *Katekizme* ir *Trumpame būde* rasti 144 sudėtiniai sakiniai su šiuo jungtuku. Jų šalutinis sakinys tiesioginiu sintaksiniu ryšiu siejamas su pagrindinio sakinio tariniu arba modifikuoja kitas pagrindinio sakinio dalis. Pagrindinio tarinio reikalaujami, t. y. aiškinamieji, sakiniai sudaro beveik pusę visų rastų sudėtinų sakinį su šiuo jungtuku (68 pavyzdžiai). Laisvaisiai sudėtinio sakinio semantinės struktūros nariais einančių, aplinkybinių, šalutinių sakinį nagrinėjamuose veikaluose rasta tik keliais pavyzdžiais daugiau nei aiškinamuoj.

Pagrindinio tarinio nereikalaujami, nors su juo ir tiesiogiai sintaksiškai susiję šalutiniai sakiniai su *idant* sudėtiniam sakinje eina tikslo⁷ (a) arba padarinio⁸ (b) aplinkybėmis. Pastariesiems būdingi sintaksinė funkciją išryškinantys atliepiniai⁹, pvz.:

a) wiſſos tos náktis ataīt // *idánt' qnt' mūſſu vžgrútu* // ir mus vžſléḡtu. (wſytkie ty // nocy pržychodž̄a / aby na nas v- // padły y nas ʒakryły.) 169₁₈₋₂₀

³ *Trumpas Budas Pafjáximo arba išpažinimo Nûdemiu*. Toliau straipsnyje – *Trumpas bûdas*.

⁴ Senosios lietuvių kalbos aiškinamieji sakiniai specialiai néra tirti. Duomenų apie atskirus jų tipus, ypač apie jungtukų vartojimą juose, galima rasti A. Leskieno (1903), E. Hermanno (1912, 1926), J. Palionio (1967) studijose. Atitinkami dabartinės bendrinės kalbos sakiniai išnagrinėti gramatikose (Jablonskis 1911/1957, 1922/1957; Balčikonis, 1982; Balkevičius 1963; Sirtautas, Grenda 1988; Ambrasas 1972, 1976, 1994, Ambrasas, red. 1997; Labutis 2002); specialiai apie dabartinės kalbos papildinio sakinius yra rašęs V. Büda (1979; taip pat žr. jo 1987).

⁵ Dabartinės bendrinės kalbos ir senųjų raštų tikslo, priežasties, sąlygos bei padarinio sudėtiniai prijungiamieji sakiniai su šiaisiai jungtukais išsamiausiai tyrinėti L. Drotvino (1958, 1961, 1962, 1963a, 1963b, 1964, 1967). Jie nagrinėjami ir minėtose lietuvių kalbos gramatikose. Iš naujesnių atskirų aplinkybinių sakinijų tipų tyrimų galima nurodyti S. Girdenienės (2000, 2001), E. Kibildaitės (2001), J. Liutkutės (Erichsmeier (Liutkutė 1998, 2000, Erichsmeier 2002) ir V. Našlénaitės (Eberhardt) (2001, 2002) darbus.

⁶ Jungtuko *kad* vartosena dabartinėje lietuvių kalboje aprašyta J. Žukauskaitės studijoje (1957).

⁷ Straipsnyje laikomasi nuomonės, kad slinkties, arba judejimo, veiksmažodžių semantinėje struktūroje néra finityvo funkcijos, kuri išreikštų galétų aiškinamieji sakiniai, todėl atitinkami šalutiniai sakiniai skiriama prie aplinkybinių. Kitokios nuomonės „Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodyno“ autorė N. Sližienė, plg. *ateiti* (Sližienė 1994: 105).

⁸ Akademinėse gramatikose tokie sakiniai laikomi tiesioginio prijungimo nusakomasiais (plg. Ambrasas 1976: 836–842; 1994: 678–680, Ambrasas, red. 1997: 735–737 (*correlative clauses*)), o tradicinėse gramatikose – tarinio, pažyminio arba būdo aplinkybės šalutiniai sakiniai (plg. Jablonskis 1911/1957: 492, 495, 506 ir kt.). L. Drotvinas padarinio sakinioose įžiūri „mišrią, aiškinamąją priežasties ir sąlygos reikšmę“ (1964: 22).

⁹ Čia ir toliau cituojama pagal V. Jakštienės ir J. Palionio parengtą *Katekizmo* ir *Trumpo būdo* leidimą (1995).

b) téikis ia // teip̄ apkabint / ir ſawéjþ / priimt' / *idāni* nei giwâto- // iē / nei numirimę nûg tawés // nē galétu bût' atſkirtá. (rácž ią ták // oblápić / y ku ſobie przyiąc / aby // áni w žywocie / ani w śmierci // od čiebie oderwana być niemo- // głá.) 168₁₈₋₂₂

Su pagrindiniu tariniu tiesiogiai nesusiję šalutiniai sakiniai su *idant* modifikuoja pagrindinio saknio papildinį (a) arba pažyminį (b)¹⁰. Jų padarinio reikšmė sumišusi su tikslu, siekiamo dalyko reikšme, plg.:

a) Zināigu tu koky wâi- // ſta / *idant* kas niékad // nē tējēi nē priſiéktu? (Wieſže ty iákie lekártwo // žebý kto nigdy krzywo nie przy- // ſięgal?) 79₁₋₃

b) milédamas tawē [...] mēiļ // teip̄ kârf̄ta / *idānt'* wifſos // išcios māno degtú miléymu // tawō (mi- // luiąc cię [...] miłośćcia tak gorą- / cą / aby wſytkie wnętržności // moie gorzály w miłości twey) 167₆₋₁₀

Aiškinamieji šalutiniai sakiniai su *idant* sudėtiname sakinyje turi veiksnio arba papildinio sintaksinę funkciją. Papildiniu eina tie aiškinamieji sakiniai, kurių reikalauja:

a) *verba desiderativa*, t. y. valios aktus arba kokiam nors tikslui pasiekti dedamas pastangas reiškiantys veiksmažodžiai *norēti*, *rūpintis* ir junginys *padaryti pasiręjimą* ‘pasistengti, pasirūpinti’:

galú // melſt̄ Diewą / *idqnt'* pēr nû- // pēlnus / ir dárbus ſawý // ſwętuių ſuſsimyłtu ánt mûſ- // ſu 66₄₋₈

Tu no- // réiēi *idānt'* buczia kaip ſkri- // nia Testaménto (Tyś chciał ábych był iáko // ſkrzyniá Testámēntu) 166₆₋₈

b) *verba postulandi*, t. y. veiksmažodžiai ir junginai, reiškiantys kalbējimo aktus, turinčius paveikti adresato elgesi (*melsti*, *praſyti*, *liepti*, *graudinti* ‘napomnieć’, *igraudenti* ‘napominać’, *padaryti paraginimą*):

Kaip ižpildiſſimē // trēczią priffákimą [...]? liepdami *idánt'* ir // tié kurie mûſſu wáldžiô- // ia yra / téipaiąg dárity. (Jáko záchowamy tržecie // pržykažanie [...]? cžyniąc tež *aby* y inni // nam porucženi / Mſzey ſlucháli.) 79₁₅₋₈₀,

c) *verba timendi* (veiksmažodis *bijotis*):

biſokiteſ / *idānt'* Wie- // ſpatiſ Diewas nē pērlai- // ſtū ko pikto qn̄t iuſſu (boycie ſię // ſkaránia Božego) 81₅₋₇

d) *verba sentiendi* – veiksmažodžio *atminti* liepiamosios nuosakos forma (jungtukas *idant* apskritai nebūdingas sakiniams su šiais veiksmažodžiais):

¹⁰ Tradicinėse gramatikose jie laikomi pažyminio (plg. Jablonskis 1911/1957: 494–495; Balčikonis 1982: 125; Balkevičius 1963: 342, 345; Sirtautas, Grenda 1988: 163–164), o akademinėse – tiesioginio prijungimo pažymimaisiais arba nusakomaisiais šalutiniais sakiniais (plg. Ambrasas 1976: 830, 840–843).

Atmink *idqnt'* dieną nė- // dėlos įswęstumbei. (Pámiętay abyś dżień Nie- // dżielny święcił.) 74₆₋₇

e) modaliniai (reiškiantys deontinj¹¹ būtinumą) veiksmažodžiai ir predikatiškai var-tojami būdvardžiai *derēti*, *reikēti*; *reikalingas*, *privalus*:

rēkia // *idani* pagerbūtumbimę a- // ną / pēr kury priſiékemę. (potrzebá vežčiwośći ku temu // pręz kogo pręsyięgaią.) 78₁₉₋₂₁

f) kauzatyviniai veiksmažodžiai plačiaja prasme (grynieji kauzatyvai bei veiksmažodžiai, reiškiantys, kad subjektas savo leidimu, pagalba ir pan. sudaro sąlygas kiam nors veiksmui arba būsenai) – *duoti* ‘leisti, suteikti’, *padēti* ‘pomagać’, *padaryti* ‘uczynić, sprawić’:

Jēig dábar manę // swéiką pramitiji / dūk *idąni* // galēcžę giwâtą mâną sti- // prei pataisit (Jeśliże iefęże pręzy ȝdro- // wiu mię ȝachowaȝ / day abyh // mogł ȝywotá mego státecznie // popráwić) 189₁₄₋₁₇

g) būdvardis *vertas*:

Sywętas Jónas krikštito- // ięs [...] nė pažinoś // ēffas wěrtū *idąni* autúwo // tawo dirželj iżriħtū. (Święty Jan // Krzyciel [...] áni się // ȝnał być godnym / iżby v tręe- // wiká rżemyk rożwiążał.) 149₂₋₇

Veiksnio sintaksinę funkciją turi aiškinamieji sakiniai, einantys daiktavardžio var-dininko pozicijoje, kai jų reikalauja neveikiamosios rūšies reikšmę turinti *verbi postulandi* sangräzinę bendratis *priminētis* (a)¹² arba tapatumo santykį tarp propozicinių argumentų bei jo nustatymą reiškiantys veiksmažodžiai *išmanyti* ‘reiķsti’, *priskaityti* ‘poczytać’, *būti* ‘reiķsti’ (b), pvz.:

a) Cžę gāli priminētis / *idqnt* // nūdemes wyfokios fáugo- // tus kiekwiēnas (Wiáruj się káжды gržechu wħselá- // kiego) 93₈₋₁₀

b) M. Kas tai iżmános // Amen? Mo. Idánt teip' butú / arba // teip' tētāmp' / teip Diewe // dūdi. (M. A což się rożumie Amen? V. Aby ták było: ták Boże day.) 43₁₆₋₂₀

Aiškinamieji šalutiniai sakiniai su *idant* pagrindiniame sakinyje gali turėti atliepiamų žodžių, glaudžiau susiejančių sudėtinio sakinio dëmenis ir išryškinančių sintak-sinę šalutinio sakinio funkciją, pvz.:

¹¹ Dėl termino plg. Matthews (1997: 91); daugiau apie deontinj modalumą žr. Palmer (1986: 18–20).

¹² Panašius atvejus plg. Drotvinas (1964: 41).

tú- // rigu būt Diewiep' miełais // taď priwalú *to / idánt'* // iżéitū iżg' mēlēs. (máiąli być v Bogá // płatne / tedy tržebá *tego / aby* // pochodžili 3 miłości.) 72₁₄₋₁₇

Daukšos kalbai būdingi sudėtiniai sakiniai su asemantiniais arba labai bendros reikšmės atliepiamojo žodžio vaidmenį atliekančiais daiktavardžiais *daiktas, dalykas, malonė*, net *širdis* ir pan.¹³, kurių vartoseną palaikę verčiamomojo teksto pobūdis. Su tokiais daiktavardžiais dažnai vartojamas artroidas. Pvz.:

ně // reikačingas ēst dāi- // ktas / *idani* dažnái tu- // rētuš tái darit. (nie ieſt ržecž // potržebna / aby się to cžę- // sto cžynić mialo) 117₈₋₁₁

Dûkiğ mań tą // malónę / *idqnt'* afj galécjię // būt méilingu tos geribes (Racžje mi dác tę lá- // ſkę / abych ia mogł być wdžię- // cžen tego dobrodžieytwá) 167₃₋₅

Aiškinamiesiems sakiniams su *idant* būdingas deontinis modalumas. Akivaizdus šio tipo aiškinamuų sakinijų semantinis artimumas aplinkybiniams tikslo sakiniams, kurie taip pat perteikia subjekto valios aktus. Tuo galima paaiškinti ir jungtuko *idant* vartojimą sakinuose su *verba timendi* (*bijoti* ir pan.): tipologiniu požiūriu šiu veiksmožodžių reikalaujami papildinio sakiniai kildinami iš neigiamųjų tikslo sakinijų (plg. Lichtenberk 1995). Vadinas, jungtukas *idant* būdingas *Katekizmo* ir *Trumpo būdo* tikslo sakiniams ir tiems aiškinamiesiems sakiniams, kurie jiems giminiški reiškiamų semantinių santykų atžvilgiu.

2. SAKINIAI SU *jog*

Jungtukas *jog* nagrinėjamoje Daukšos knygoje sudėtinio sakinio dalis jungia 115 atvejų – tai vienas iš dažniausiai Daukšos šiam reikalui vartojamų jungiamujų žodžių. Beveik du trečdaliai šalutinių sakinijų su *jog* (70 pavyzdžių) yra aiškinamieji – tai pagrindinis šiu sakinijų sintaksinis tipas.

Aplinkybinių šalutinių sakinijų su jungtuku *jog Katekizme* ir *Trumpame būde* rasta perpus mažiau. Jie sudėtiniam sakinijoje turi priežasties (a)¹⁴, sąlygos (b) arba padarinio (c) aplinkybių sintaksinę funkciją. Pvz.:

a) Karálus // Dówidas priimdawo ſko- // miójp' ſawóſp' ráiſą žmögý: // *ioğ* búwo funumi ano di- // džio / o mieło priétélęus io // Jónatos (krol // Dawid przymował do stołu // swego chromego čłowieká / iż // był synem onego wielkiego á // miłego przyjaścia iego Joná- // ty) 153₁₇₋₂₂

b) *ioğ* // Wieſtpatié norēiļi weļ at- // ęiſt ing' tūs grînus námús // máno ir iūſę ſtowēt / pradék // láimini namús târno tâ- // wo (gdyjeś Pá- // nie / hcial tež pryzyć w ten vbo- // gi dom / y w nim stánąć / pocžni / błogoflawić dom ſługi twego) 165₆₋₁₁

¹³ Plg. panašius dabartinės kalbos sakinius su tarinio vardine dalimi einančiais daiktavardžiais *gèda, kalte* ir pan. (Ambrasas 1976: 813, 820-821; 1994: 671).

¹⁴ Priežasties aplinkybės sakinuose Daukšos taip pat vartojami specialieji jungtukai *nes(q)* ir *kadang*.

c) kas // yrā žmôgus / *iog* teip̄ átme- // ni iż (co ieſt cžlowiek / iż nań tak // pamieſtać racžyβ) 162₂₋₄

Jungtuko *jog* vartosena (kartais ir be atliepiamujų žodžių!) priežasties aplinkybės sakiniuose dabartinei bendrinei kalbai neįprasta¹⁵. Priežasties prasminių santykiaus Daukšos tekstuose išryškina pagrindiniame sakinyje pavartojojami atliepiamieji žodžiai *todrin*, *drin to* ir *dél to*. Sąlygos sakiniams su *jog* būdinga šalutinio saknio prepozicija, juose nėra atliepiamujų žodžių.

Padarinio šalutinis sakinių su *jog* retkarčiais siejamas ne su pagrindiniu tariniu, o modifikuoja būdo aplinkybę¹⁶, plg.:

teip gērai prij- // ſidabôio tañ iſjmaną // žmônës *iog* paſaiſimas / Bažnicžios / ir giwâ- // tos krikfžcziioniſkós // kitaip bui ně gaļio // tīktai per tą ſeklą iau- // nûmo. (ták do- // brže to obacžyli mādržy // ludžie / iż inácžey naprá- // wá koſciołá Bože^{go} y rže- // cžy pospolitey Chržec̄ci- // iańſkiey być nie može / ie- // dno 3 tego młodego naſie- // nia) 6₄₋₁₁

Šalutiniai aiškinamieji sakiniai su jungtuku *jog* sudėtiniamė sakinyje turi veiksnio arba papildinio sintaksinę funkciją. Papildiniu eina tie sakiniai, kuriuos prisi Jungia:

a) kalbėjimo veiksmažodžiai (*verba dicendi*) *byloti*, *pa(si)sakyti* ir kt., pvz.:

Tē paſiſſfākai *iog* fu ti- // krūiu ſawú kūnu ně vſsi- // īalke (Niechay ſię ſpowiáda iż 3 // właſnym čiálem swoim / nie // obchodžiſ ſię) 126₁₆₋₁₈

b) protinę veiklą arba episteminę vertinimą¹⁷ reiškiantys veiksmažodžiai (*verba sentiendi*) *tiketi*, *tiketis*, *zinoti*, *pažinti* ‘pripažinti’, *išpažinti*, *atminti*, *neužmirſti*, *veizdēti* ‘turēti omenyje’, *išmanyti* ‘suprasti’, *prirašinēti* ‘priskirti’, pvz.:

priwa- // lú žinót / *iog* tokios // nûdemes gáli búi ar- // ba prieſ Diewą / arba // prieſ mûs pacžius (potržebá // wiedžieć iż tákowe grže- // chy mogą być ábo prže- // čiw Bogu / ábo pržecíw // nam fámym) 116₅₋₉

c) kauzatyvinis veiksmažodis *daryti*:

M. Kodrīnač ią wa- // dina marinančzia? // Mo. Jog ii [...] dáró tái // iog átima ſweikâtą / ir gi- // wátą ios / tai éſt / małonq // Diewo. (M. Cžemuž go ʒowią ſmierTEL- // nym? // V. Jž [...] cžyni / je // ona tráci žywoſt ſwoy / to ieſt // láſkę Božą.) 92₁₀₋₁₆

¹⁵ Plg. Ambrasas (1976: 867).

¹⁶ Tradicinės gramatikos tokius sakinius laiko būdo aplinkybės (plg. Jablonskis 1911/1957: 506; Balčikonis 1982: 127; Balkevičius 1963: 357–358 (būdo aplinkybių nusakomieji); Sirtautas, Grenda 1988: 168), o akademinės gramatikos – tiesioginio prijungimo nusakomaisiais sakiniiais (plg. Ambrasas 1976: 840–842; 1994: 680, Ambrasas, red. 1997: 735–737(*correlative clauses*)).

¹⁷ Dél termino plg. Matthews (1997: 115–116); daugiau apie episteminę modalumą žr. Palmer (1986: 18–20).

d) emociniai veiksmažodžiai, t. y. emocinę reakciją reiškiantys veiksmažodžiai *stebėtis, skystis* (plg. Drotvinas 1963a: 17; 1964: 21), junginys *duotis kaltam* ‘išpažinti (kaltes)’:

nė rėikia stebėtis // *iog* někurios pėrfjono // nóbažnos ně rāda nū- // demiu / ižg kurių turē- // tū dūtiš káltos (nie tržebá // się džiowac / iž niektore // persony nabožne / nie náy- // duią grzechow / 3 ktorych // by się miały winnemi dá- // wac) 115₆₋₁₀

[gāli dūtiš káltas] *iog* ně tu- // réio teiþ stipro tikëiimo // káip déra ([może się dać winien] iž nie miał ták stá- // teczney wiáry / iáko slufja) 121₂₀-122₁₀

Veiksnio sintaksinę funkciją turi tie šalutiniai sakinių su *jog*, kurių reikalauja *verborum dicendi* neveikiamoji rūšis (a), tapatumo santykį tarp propozicinių argumentų reiškiantys veiksmažodžiai *išsimanyti* ‘reikšti’, *išeiti* ‘pasidaryti kokiam rezultatui’, *būti* ‘reikšti’ (b) ir episteminę vertinimą reiškiantis junginys *būti tiesa* (c), pvz.:

a) Ape tawé ēiþkei // tarita ēst: *iog* priemei nufidê- // iušius / ir su iěis wálgei. (O tobie iáwnie mo- // wiono / jeś przymował grže- // þne / y 3 nimiš iadt.) 150₁₇₋₁₉

b) *M.* Kas yra sedét ąnt // dëfjinés Diewo Té- // wo wissogálinczio? // *Mo. Jog* sêdi ąnt' aukþeþeū- // sios wietos / kuri yra dą- // gwię 37₁₂₋₁₇

iž to ižjē- // it / *iog* ně túri / iž ko tu- // rêtys káltais dûtis (z tąd pochodži / iž // nie máia 3 cžegobby // się win- // ni dác mieli) 115₁₆-116₁

c) Tikra eſt tieſa *iog* // ko noř ȝmogus iž iau- // níſtes issigière / tatię // ir paſkuieiaſs métais // vžlaiko (Ržecȝ pewna // ieſt / iž cžego się cžlek ȝ mlo- // du nápije / to y ná poto- // mne cžáſy ȝáchowa) 5₅₋₉

Atliepiamieji žodžiai aiškinamuosiuose sakiniuose su junguku *jog* vartojami retai. Nors jie paprastai priklauso nuo originalo, tačiau rasta ir tokią sakinių, kuriuose pavyrtotas atliepinys originale atitikmens neturi. Tokie yra sakinių su pagrindiniai veiksmažodžiai *daryti* (plg. pacituotą pavyzdį), *išmanyti*:

M. Kaipág iſjmanái // Gimę iž Marios mer- // góſ? // *Mo. Teip' iog* ně wéikału // ȝmogáus / bět' wéikału Dwa- // sios fw̄tós págiinde ii mer- // gá pafiliikdama (*M. A* iákoȝ się to stálo? // *V.* Nie spráwą cžlowiecȝa / ále // spráwą Duchá świętego: po- // niewaȝ oná Pánna ȝostálā) 33₃₋₉

Atliepiamasis žodis būtinas keliuose aiškinamuosiuose sakiniuose su šalutinio sakinių prepozicija (a), taip pat sakiniuose su priežastinio ryšio tarp dviejų propozicijų nustatymą reiškiančiais pagrindiniai veiksmažodžiai, pavyzdžiui, *pribašinéti* ‘pri-skirti’ (b), plg.:

a) *Jog* tuli ižg tū // kurie dažnái ižpa- // ȝiſta nûdemës / ně koki- // më sumiȝimë / ir pér- // traukime sielós sawós // kârtais rādaſ [...] Tam // gali rasi dwi priežaſti (JZ niemálo ȝ tych // co się cžęſto spowiá- // dáią w nieákim ȝámieȝá- // niu y roſtárgnieniu sum- // nienia swego podcžás się / náyduių [...] temu može dwie przy- // cžynie náleść.) 111₂-112₅

b) tāwai tai małonei [...] priražinėiu / *iog ma-* // né tikéiimop̄ tawôp̄ ʃwētōp̄ // pawadini [...] teikéis (twoiey to łaſce [...] pržypisuię / žeś // mię do wiáry twey świętey po- // wołáć [...] raczył) 185₂₀–186₅

Nagrinėjamuose sakiniuose, taip pat kaip ir sakiniuose su jungtuku *idant*, atliepiamaisiais žodžiais eina ir abstrakčios reikšmės daiktavardžiai *malonē, slaptē* ‘paslaptis’, *geradarymas*, pvz.:

Bať ir ʃi- // tą ně mažejnī tawą *gera-* // dârimą ižpažiſtu / *iog manę* // nûg prietikimu daugiarô- // pú [...] ižwéržei / ir ižgélbé- // iěi (Ale y to // nie mniejſe twoie *dobrodžiey-* / *ſtwo* wyžnawam / žeś mię od // pržygod rožmáitych [...] wyrwál y wybáwił) 186₈₋₁₇

Kaip matyti iš duotų pavyzdžių, aiškinamieji sakiniai su *jog* visų pirma būdingi kalbėjimą arba protinę veiklą reiškiantiems veiksmažodžiams (*verba dicendi et sentendi*) ir emociniams veiksmažodžiams. Pastarasis aiškinamujų sakinų tipas yra artimas aplinkybiniams priežasties sakinams: propozicinis argumentas gali būti suvokiamas ne tik kaip nuostabos (skundo ir pan.) objekta, bet ir kaip nuostabą (skundą ir pan.) reiškianti aplinkybę.

Šalutiniams aiškinamiesiems sakinams su *jog* būdingos tariniu einančio veiksmažodžio tiesioginės nuosakos formos. Tai susiję su jų faktyniniu statusu¹⁸: suponuoja, kad aiškinamojo sakinio turinys atitinka tikrovę.

3. SAKINIAI SU *jei(g(u))*

Visi 39 šalutiniai sakiniai su šiuo jungtuku nagrinėjamuose Daukšos veikalnuose tiesioginiai sintaksiniai ryšiai susiję su pagrindinio sakinio tariniu. Vieni jų, aiškinamieji, užima tariniu einančio veiksmažodžio ar būvardžio valentinio palydovo, kitie, aplinkybiniai, – laisvojo nario poziciją.

Dauguma sudetinių Daukšos sakinų su jungtuku *jei(g(u))* yra aplinkybiniai. Jų šalutinis dëmuo paprastai reiškia sąlygą¹⁹ (a); kartais, ypač su neigiamu pagrindiniu tariniu, – nuolaidą (b), pvz.:

a) *Jěi* tau tēwas ta- // was lieptų kokia nětié- // ja biłót / arba ką ūbriſt // arba // ką pikto padariſ / turié- // ǵu tu io tamě klausit? (kiedyby tobie oćiec twoj // roſkažał rżec iaką nieprawdę // ábo gržech iaki wincie: winien // žeś go ūłuchac?) 81₁₈–82₂

b) Tau Tēwę małonēu- // jes rôdžiu nûdemęs manás // kurés *iěi* norécžé vžſlépí po // akim tawo / ně galú. (Tobie Oycze nałájkawſy oká- // ȝuię gržechy moie / ktore gdy- // bych chciał ȝátáić przed tobą / // nie mogę.) 134₁₆₋₁₉

¹⁸ Dėl termino žr. Matthews (1997: 125).

¹⁹ *Katekizmo* ir *Trumpo budo* sąlygos sakiniuose dar vartojamas specialusis jungtukas *kačeib(a)*.

Sąlygos sudėtiniams sakinams nebūdingi atliepiamieji žodžiai. Juose vyrauja šalutinio sakinio prepozicija. Nuolaidos sakinyje šalutinis dėmuo taip pat eina prieš pagrindinį tarinį.

Aiškinamujų sakinį su jungtuku *jei(g(u))* *Katekizme* ir *Trumpame bûde* rasta 11 pavyzdžių. Juos prisijungia emociniai veiksmažodžiai (*skystis*), protinės veiklos veiksmažodžiai (*vartoti* ‘rozbierać’), priežastinį ryšį (pakankamą arba nepakankamą sąlygą) reiškiantis veiksmažodis *pakakti*, teiginio galiojimo apribojimus reiškiantis veiksmažodis *išimti* ‘išskirti’, pvz.:

pakąka to // *iaigu* turi nórą / ir wålą / pri- // imt iūs ir *iaigu* tai dáro / kas // pridera
darit (doſyć ná tym / že ma // chć y wola prɔyiąć ie / gdy to // cʒyni / co ieſt winien cʒynić).
_{42₃₋₆}

[iʃpildifsimē áʃmą] nē aþréi[k]ʃdami nûde- // miu nežinomu (tiéktái iʃe- // muš / *iai*
butú drin' iþwaſti- // mo iu / tam kurém' pridera (nie ob- // mawiáiac / nie odkrywáiac //
grzechow potáiemnych (chy- // baby // dla vcženia ich / temu ko- // mu prɔystoi) 86₁₃-87₂

Aiškinamujų šalutinių sakinų su *jei(g(u))* reikalauja ir tariniu einantis junginys *duotis kaltam*, reiškiantis ‘išpažinti (kaltę)’:

[gâli dûtiš kâltas] *iɛi* nu- // pûle su ʃirdimi ([może się dác winien] *iesli* v- // padał 3
vmyʃlem) 121₂₀-122₂₁

Visuose pacituotuose pavyzdžiuose šalutinis sakinys turi sintaksinę papildinio funkciją. Atliepiamajį žodį (kaip ir originale) turi šalutiniai sakiniai, einantys su veiksmažodžiu *pakakti*.

Tai, kad visais tais atvejais šalutinis sakinys yra aiškinamasis, o ne aplinkybinis sąlygos sakinys, rodo tuose pačiuose sudétingos sandaros sakiniuose pramaišiui su *jei(g(u))* vartojoamas jungtukas *jog*. Jungtuko parinkimas lietuviškame vertime visais atvejais priklauso nuo originalo, plg.:

[Tê ſkündieś grâudž̑ei] *Jog* nê búwo kántrus // priepûlûſsé / arba *iɛi* weſ nê // turêio
kántrumo priéspau- // doſsé / arba rûpeſciûſſe ([Niechay się tež vkarža žá- // ʃoʃnie] *J* nie
był ćierpliwy // w prɔy- // padkách przećiwnych / ábo *ie-* // *fli* tež nie miał ćierpliwości w //
doległościach) 124₁₅-125₃

[gâli dûtiš kâltas] *iog* nê tu- // réio teip̑ ſtipro tikêiimo // káip déra: o *iɛi* nê ſergeioś // tû
pagûndu / ir dûmoiimy ([może się dác winien] *iż* nie miał ták ftá- // tecžney wiáry / iáko
ſluſha: á *ie-* // *fli* się nie wyſtržegał tych po- // kus y myſli) 121₂₀-122₁₁

Veiksnio sintaksinę funkciją turi šalutinis sakinys, reikalaujamas asmens vidinę būseną žyminčio daiktavardžio *deja* / *béda*:

Deia // mań / *iɛig* páſkui teip̑ tûlus // wáiftus / nê bûſiu ſwěikas *iɛi* tacžéu ir ąni kûno / ir
ąni // dûfjos ligą nûdemiu kęſiú. (Biádá mnie / *iesli* po ták wie- // le lekárſtwach nie będę
ȝdrowy *iesli* przedsię y ná ćiele y ná du- // ʃy niemoc grzechow ćierpieć // będę.) 143₉₋₁₃

Kaip matyti iš duotų pavyzdžių, aiškinamujų sakinių jungtukas *jei(g(u))* savo funkcija labai artimas jungtukui *jog* (su kuriuo jis kartais vartojoamas pramaišiui), tačiau skiriasi nuo jo nefaktyviniu statusu. Pavyzdžiu, šalutinis sakiny *pakanka*, *jog turi norą* turi faktyninę presupoziciją (suponuoja, kad noras yra), o atitinkamas sakiny *pakanka*, *jeigu turi norą* yra nefaktyvus – norą jis nurodo kaip pakankamą sąlygą, nepriklausomai nuo to, ar konkrečiu atveju jis yra, ar ne.

Sudėtiniai aiškinamieji sakiniai su jungtuku *jei(gu)* néra svetimi ir dabartinei bendrinei kalbai (plg. Ambrasas 1976: 808–809, 874–875), tačiau jie vartojami retai. Daugeliu atvejų tokius sakinius dabar pakeičia sakiniai su *kad*.

4. IŠVADOS

1. Skirtingai negu dabartinėje bendrinėje kalboje, kur aiškinamieji sakiniai jungiami asemantiniu jungtuku *kad* (ir jo stilistiniu variantu *jog*), Daukša atitinkamuose sakiniuose vartoja jungtukus *idant*, *jog*, ir *jei(g(u))*. Pirmaisiais dviem šalutinis aiškinamasis sakiny pradedamas maždaug vienodai dažnai, jungtukas *jei(g(u))* šiuose sakiniuose pavartojojamas gerokai rečiau. Tie patys jungtukai sieja ir aplinkybinių tikslų, priežasties, padarinio bei sąlygos sudėtinį sakinių dalis.

2. Pagal modalumo tipą sakiniai su jungtuku *idant* ryškiai skiriasi nuo sakinių su *jog* ir *jei(g(u))*: pirmiesiems būdingas deontinis, o pastariesiems – episteminis modalumas.

3. Daukšos aiškinamujų sakinių jungtukai parenkami pagal semantinį santykį su predikatu: tikslu arba padarinio santykiai pertekiami jungtuku *idant*, priežasties santykiai – jungtuku *jog*, rečiau – *jeigu*. Pastarieji jungtukai skiriasi ne tiek atliekamų funkcijų, kiek faktuvumo atžvilgiu.

LITERATŪRA

- AMBRAZAS, V. 1972: Lietuvių kalbos prijungiamujų sakinių struktūriniai tipai. *Baltistica* 8 (1), 23–48.
- AMBRAZAS, V. 1976: Prijungiamieji sakiniai. Ulvydas, K., red. *Lietuvių kalbos gramatika 3: Sintaksė*, Vilnius: Mokslo, 789–916.
- AMBRAZAS, V. 1994: Prijungiamieji sakiniai. Ambrasas, V., red. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 659–696.
- AMBRAZAS, V., ed. 1997: *Lithuanian Grammar*, Vilnius: Baltos lankos.
- BALČIKONIS, J. 1982: Paskaitos. Lietuvių kalbos gramatika. *Rinktiniai raštai II*. Sudarė A. Pupkis, Vilnius: Mokslo, 4–140.
- BALKEVIČIUS, J. 1963: *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Mintis.
- BŪDA, V. 1979: Papildinio prijungiamujų sakinių sandaros elementai. *Kalbotyra* 30 (1), 13–96.
- BŪDA, V. 1987: *Lietuvių kalbos prijungiamieji sakiniai*, Vilnius: Mokslo.
- DROTVINAS, L. 1958: Условные конструкции (союзные) в Постиле М. Даукши. *Kalbotyra* 1, 123–146.
- DROTVINAS, L. 1961: Apie kai kurių sąlygos konstrukcijų daugiareikšmiškumą lietuvių kalboje. *Lietuvos TSR MA darbai A*, 1 (10), 167–171.
- DROTVINAS, L. 1962: Apie dabartinės lietuvių kalbos sąlygos konstrukcijas. *Kalbotyra* 4, 93–118.
- DROTVINAS, L. 1963 a: Apie dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos priežasties ir tikslu konstrukcijas su jungtuku *kad*. *Kalbotyra* 6, 15–27.

- DROTVINAS, L. 1963 b: Apie tarinių formas dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos priežasties konstrukcijose. *Kalbotyra* 9, 35–49.
- DROTVINAS, L. 1964: Priežasties ir tikslo sudėtinės konstrukcijos XVI–XVII a. lietuvių kalbos raštuose. *Kalbotyra* 10, 19–52.
- DROTVINAS, L. 1967: Padarinio konstrukcijos lietuvių literatūrinėje kalboje. *Kalbotyra* 17, 61–80.
- ERICHSMEIER, J. 2002: *Tikslo, sąlygos ir nuolaidos šalutiniai sakiniai XVI–XVII a. Mažosios Lietuvos autoriu raštuose*. Daktaro disertacijos santrauka, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- GIRDENIENĖ, S. 2000: Zur Problematik der Konnektive im kausalen Bereich im Deutschen, Litauischen und Russischen. *Žmogus ir žodis: Svetimosios kalbos. Mokslo darbai* 2 (3), 78–86.
- GIRDENIENĖ, S. 2001: *Sintaksinė priežastinguo raiška dabartinėse vokiečių, lietuvių ir rusų kalbose*. Daktaro disertacijos santrauka, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
- HERMANN, E. 1912: *Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionsätze*, Jena: Frommannsche Buchdruckerei.
- HERMANN, E. 1926: *Litauische Studien: Eine historische Untersuchung schwachbetonter Wörter im Litauischen*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- JABLONSKIS, J. 1911/1957: Lietuvių kalbos sintaksė. *Rinktiniai raštai* I. Sudarė J. Palionis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 435–549.
- JABLONSKIS, J. 1922/1957: Lietuvių kalbos gramatika. *Rinktiniai raštai* I. Sudarė J. Palionis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 181–433.
- JAKSTIENĖ, V., PALIONIS, J., red. 1995: *Mikalojaus Daukšos 1595 metų katekizmas*, parengė..., pratarė Jonas Palionis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995, 748 p. (Bibliotheca Baltica. Lithvana.)
- KIBILDAITĖ, E. 2001: Priežasties šalutiniai sakiniai Jono Bretkūno postilėje. *Acta Linguistica Lithuania* 44, 129–144.
- LABUTIS, V. 2002: *Lietuvių kalbos sintaksė*, trečiasis pataisytas leidimas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- LESKIEN, A. 1903: Lituvische Partikeln und Konjunktionen. *Indogermaische Forschungen* 14, 89–113.
- LICHENBERK, F. 1995: Apprehensional Epistemics. Bybee, J., Fleischman, S., eds. *Modality in Grammar and Discourse*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins (Typological Studies in Language, 32), 293–327.
- LIUTKUTĖ, J. 1998: Tikslo šalutiniai sakiniai Jono Bretkūno postilėje. *Lituanistica* 4 (36), 83–91.
- LIUTKUTĖ, J. 2000: Prijungiamieji jungtukai Simono Vaišnoro 1600 metų „Žemčiūgos teologiskos“ tikslo šalutiniuose sakinuose. *Lituanistica* 1/2 (41/42), 59–64.
- MATTHEWS, P. H. 1997: *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford–New York: Oxford University Press.
- NAŠLĒNAITĖ, V. 2001: Priežasties santykiai tekstemų ir predikatinii dėmenų pakopoje. *Kalbotyra* 50 (1), 91–101.
- NAŠLĒNAITĖ-EBERHARDT, V., 2002: *Priežasties santykiai įvairiose lietuvių kalbos sintaksės pakopose*. Daktaro disertacijos santrauka, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- PALIONIS, J. 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.
- PALMER, F. R. 1986: *Mood and Modality*, Cambridge: University Press.
- SIRTAUTAS V., GRENDĀ Č. 1988: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Mokslas.
- SLIŽIENĖ, N. 1994: *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas 1: A–M*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- ŽUKAUSKAITĖ, J. 1957: Jungtuko kad dažnesni vartojimo atvejai. *Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klauzmai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 170–189.